

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ОГІЄНКА
ФАКУЛЬТЕТ КОРЕКЦІЙНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І
ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ВИНИКНЕННЯ ГОМОФОБІЇ СЕРЕД МОЛОДІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M18 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Мазуренок Марія Володимирівна

Науковий керівник:
Гоцуляк Наталія Євгенівна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри загальної та
практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, професор кафедри загальної
та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ГОМОФОБІЇ В ПСИХОЛОГІЇ.....	7
1.1. Поняття та історія розвитку гомофобії в суспільстві як психосоціального феномену.....	7
1.2. Психологічні чинники виникнення гомофобії та її види.....	15
1.3. Вплив суспільної думки на формування гомофобії у молоді.....	23
1.4. Психологічне дослідження проявів толерантності та нетерпимості до людей нетрадиційної сексуальної орієнтації.....	31
Висновки до першого розділу.....	39
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВИНИКНЕННЯ ГОМОФОБІЇ СЕРЕД МОЛОДІ.....	42
2.1. Опис методів дослідження психологічних чинників виникнення гомофобії серед молоді.....	42
2.2. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	49
Висновки до другого розділу.....	92
РОЗДІЛ 3. РОЗРОБКА ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У МОЛОДІ.....	96
3.1. Напрями психологічної роботи для підвищення рівня толерантності у молоді.....	96
3.2. Підготовка програми корекційно-розвивального впливу в ситуаціях гомофобії серед молоді.....	98
Висновки до третього розділу.....	106
ВИСНОВКИ.....	108
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	114
ДОДАТКИ.....	120

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення різних проблем і питань, пов'язаних із сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю зараз є дуже актуальною темою. В останні роки ця тема піднімається дуже часто, і з цього приводу завжди знаходяться як прихильники і захисники, так і супротивники. Новини та події, пов'язані з ЛГБТ тематикою, які досить часто згадуються в засобах масової інформації, викликають бурхливу реакцію і полеміку, як серед представників психологічних та біологічних наук, так і звичайних людей. Тому в рамках нашого дослідження важливим є вивчення не самої сексуальності людини як біопсихосоціальної істоти, а саме ставлення людей, суспільства до цього феномену. Адже проблема гомофобії носить саме соціально-психологічний характер.

У європейських країнах феноменом гомофобії цікавляться вже давно, проте в Україні – це досить нова і маловивчена тема, яка вимагає ретельнішого дослідження. Тому що, не зважаючи на те, що гомофобію достатнім чином не вивчають, вона від цього не зникає, а навпаки продовжує розвиватися. Гомофобія заподіює серйозної шкоди, і з точки зору суспільства, яке несе економічні втрати і страждає від еміграції громадян в більш толерантні країни, і з точки зору особистості, адже гомофобія призводить до депресій, неврозів і суїцидів, та навіть появи різного роду сексуальних девіацій гомосексуальних і бісексуальних людей, які зазнають насилля (як фізичного, так і психологічного) від гомофобів. Щоб ефективно боротися з цим негативним соціально-психологічним феноменом, спершу потрібно його детально вивчити.

Хоча в Україні останнім часом проводяться дослідження, пов'язані з вивченням сексуальної орієнтації людини, її сексуальної ідентичності та проявів гомофобії, але ці дослідження проводяться або в контексті психологічної допомоги людям з «нетиповою» сексуальною орієнтацією, або в контексті держави, проводячи соціологічні дослідження і опитування громадської думки. На нашу думку, перш за все необхідно вивчити проблему

гомофобії як психологічного феномена, розглянувши її як частину структури соціально-психологічних характеристик особистості.

Аналіз останніх подій та літератури доводить, що українське суспільство ще не зовсім готове приймати без осудження та гострої негативної критики сексуальні вподобання інших людей, які не співпадають з їхніми. Явище гомофобії є досить поширеним в нашій країні, проте водночас залишається малодосліджуваним. Тому проблема нетрадиційної сексуальної орієнтації та гомофобії привернула нашу увагу.

Науковець О. Мостяєв розглядає гомофобію як психологічну і соціальну проблему; Н. Назарук займається вивченням захисту прав сексуальних меншин; Т. Марценюк аналізує гомофобію як страх розмаїття, а також ставлення населення до геїв та лесбійок; Соціолог І. Кон вивчає поняття гомофобії та шляхи її подолання, а також розглядає гомофобію як форму ксенофобії; Проблеми насильства на ґрунті гомофобії та трансфобії, а також політика протидії дискримінації до ЛГБТ осіб є предметом зацікавленості О. Зінченкова, С. Кравцова (кандидат соціологічних наук) С. Лапіної; Ситуаційним аналізом становища ЛГБТ в Україні займалися: О. Альохін, А. Зарицький, М. Касянчук, О. Семенова, С. Шеремет; Дослідниця С. Шимко досліджує явище «Камінг-ауту».

Мета – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити основні психологічні причини гомофобії серед молоді.

Згідно мети було визначено наступні **завдання**:

1. Провести теоретичний аналіз обраної проблеми.
2. Детально розглянути й узагальнити концептуальні моделі гомофобії в суспільстві, її види, причини та прояви.
3. Знайти, адаптувати, описати методики дослідження та емпірично дослідити психологічні чинники гомофобії серед молоді.
4. Розробити корекційно-розвивальну програму у формі соціально-психологічного тренінгу щодо шляхів розвитку толерантності.

Об'єкт – гомофобія як психологічний феномен.

Предмет – психологічні чинники виникнення гомофобії серед молоді.

Гіпотеза дослідження. Якщо розглядати гомофобію як психосоціальний феномен, із врахуванням низького рівня обізнаності людини, то основними психологічними чинниками гомофобії є високий рівень авторитарності, низький рівень толерантності людини та її стереотипність мислення.

Методологія дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано наступний комплекс теоретичних та експериментальних методів. *Теоретичні:* аналіз, синтез, узагальнення, класифікація та систематизація сучасних наукових емпіричних досліджень з проблеми гомофобії та її психологічних чинників. *Емпіричні методи* для визначення причин гомофобії: «Шкала авторитаризму» (Адорно Т., Почебут Л.Г.), «Опитувальник стереотипів» (Почебут Л.Г., Коробенков Д.К.), «Опитувальник визначення рівня гомофобії» (В. Созаєв), експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У. Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєв, Л.А. Шайгерова), авторська анкета-опитувальник «Визначення джерел гомофобії» (Гоцуляк Н.С., Мазуренок М.В.). *Спеціальні методи:* контент-аналіз для методики стереотипів та джерел гомофобії.

Емпірична база дослідження. У дослідженні приймали участь респондентів (хлопці та дівчата), віком 19-22 років.

Наукова новизна. Нами створено авторську методику – анкету, яка допомагає визначити основні причини гомофобії.

Теоретичне значення дослідження:

- поглиблено і уточнено психологічні знання та уявлення про психологічні чинники розвитку, види та прояви гомофобії;

- з'ясовано, що основними причинами гомофобії є міфи (хибні твердження), нав'язані стереотипи засобами масової інформації (фільми), які загалом є причиною загальної необізнаності, високий рівень авторитарності та низький рівень толерантності особистості;

- розроблено методичні рекомендації для зменшення рівня гомофобії серед молоді;

- сформовано тренінгову програму для розвитку толерантності.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження, основні його положення, висновки та розроблена тренінгова програма, яка спрямована на розвиток толерантності, можуть бути використані у роботі практичних та шкільних психологів, соціальних педагогів, а також у процесі фахової підготовки студентів психолого-педагогічних спеціальностей у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дипломної роботи. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2018-2019 навчальному році зі спеціальності «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 24-25 квітня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 15 листопада 2018 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Гоцуляк Н.Є., Вероцімаха М.В. (Мазуренок М.В.) Теоретичний аналіз проблеми гомофобії в Україні / Н.Є. Гоцуляк, М.В. Мазуренок / Актуальні проблеми сучасної психології: перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців 15 листопада 2018 р. : Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2018. – С.31–34.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел з 78 найменувань, додатків. Робота містить 11 таблиць, 4

діаграми, 11 додатків. Основний зміст викладено на 114 сторінок комп'ютерного набору. Повний обсяг роботи 163 сторінки.

ВИСНОВКИ

Результати вивчення психологічних чинників виникнення гомофобії серед молоді дають підстави для наступних висновків:

1. Гомофобія – це негативні реакції різних форм на прояви гомосексуальності, а також на пов'язані з нею суспільні явища. Вона існує ще із Стародавніх часів і до сьогодення, проте пройшовши крізь століття, з кожним днем вона поступово втрачає свою силу, завдяки розвитку демократичних та гуманних поглядів. Було прийнято низку «антигомофобних» законів у багатьох країнах світу з метою розширення прав та свобод сексуальних меншин. Тим не менш, явище гомофобії не може зникнути повністю. Безумовно законодавчий шлях боротьби з гомофобією необхідний, але недостатній, тому потрібні додаткові шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема проведення в школах та вищих освітніх закладах профілактичних та інформаційних заходів.

2. У ході теоретичного аналізу проблеми гомофобії визначено наступні причини гомофобії: сприйняття гомосексуальності як загрози для соціуму і патріархального порядку життя; бажання підвищити свою самооцінку за рахунок приниження іншого; бажання затвердити свою приналежність до соціальної групи, «атакуючи» представників іншої групи («поляризація»); бажання впорядкувати свої уявлення про світ, що здаються занадто складними і суперечливими («стереотипізація»); потреба компенсувати власну неадекватність або вирішити внутрішні психологічні конфлікти. Зазвичай, основною причиною гомофобії більшості людей є переконання, що гомосексуали та бісексуали порушують ті чи інші «громадські правила»: поведуться вульгарно, легковажно ставляться до життя, порушують традиційні гендерні стереотипи, займаються «пропагандою» тощо.

3. Толерантність починає виступати невід'ємним елементом сучасного розуміння свободи, яка є найвищою людською цінністю. Вона ж важлива частина структури творчої взаємодії й творчості загалом. А це, зі свого боку, означає, що принцип толерантності повинен творчо застосовуватися й у всіх

соціальних відносинах. Основний механізм толерантності може розглядатися як психічна та психологічна реакція на суб'єктивно несприятливу ситуацію. У разі інтолерантного реагування, суб'єкт демонструє спонтанну поведінкову реакцію, головною функцією якої – задоволення частіше неусвідомлюваних фрустрованих потреб. Загалом, психологічні механізми толерантності (інтолерантності) тісно пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання й суб'єктивного тлумачення; із переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; з особистісним і груповим самовизначенням; із нормативним та ціннісноорієнтаційним регулюванням поведінки. В основу толерантності як властивості соціальної поведінки покладено механізми прояву соціальних потреб і соціальних страхів. До основних чинників розвитку толерантності слід віднести загальногуманістичні вимоги, цінності та норми. Ступінь прояву толерантної свідомості залежить від багатьох чинників: від сімейної позиції, культурного рівня особистості, гендерних та вікових особливостей.

4. Отже, в нашому суспільстві існує чимало проявів як дискримінаційного, так і толерантного відношення суспільства до ЛГБТ-спільнот. Проте в наших інтересах розвивати позитивне ставлення, та зменшувати негативне. Толерантність передбачає установку на прийняття особистості людини, на розуміння цієї людини, на відверте спілкування. В основі толерантності є повага до особистості людини, терпляче ставлення до найрізноманітніших проявів цієї особистості, до її поглядів і навіть помилок та недоліків. Це означає ставлення до іншої людини, в якому немає осуду, але є співчуття, співпереживання та розуміння цінності людської особистості. Саме це є однією з основних детермінант демократичного, морально та інтелектуально розвиненого суспільства. В суспільстві, де переважає гомофобія, в першу чергу потрібно розвивати толерантність.

5. Результати вивчення рівня гомофобії за методикою «Індекс гомофобії» В. Созаєва. Проаналізувавши результати опитувальника було виявлено, що лише 17 досліджуваних (28%) мають високий рівень гомофобії, проте помірний (середній) рівень характерний для 26 досліджуваних (43%). Найменше

досліджуваних виявлено з позитивним ставленням до гомосексуалів – 7 осіб (12%). Нейтральні емоції по відношенню до гомосексуалістів відчують 10 осіб (17%).

6. Результати дослідження за методикою «Шкала авторитаризму» Л. Г. Почебут. Загальний аналіз результатів показав, що лише 7 респондентів (12%) мають низький ступінь вираженості авторитарних почуттів; середній рівень притаманний для 15 досліджуваних (25%). Високий рівень характерний для 21 опитуваних (35%). Дуже високий рівень наявний у 17 осіб – 28%. Для детального аналізу субшкал нами обрано 38 осіб (21 особа з високим і 17 осіб з дуже високим рівнем авторитаризму). Визначено, що для цих досліджуваних найбільш пріоритетними були такі напрями авторитарного спрямування: заклопотаність сексом (моралізаторство, негативне ставлення до сексуальних меншин), авторитарна агресія, забобони й стереотипізація, силове мислення («культ сили»), деструктивність, проєктивність. Найбільш пріоритетні напрями спрямування авторитарних почуттів для досліджуваних з високим та дуже високим рівнем авторитаризму: забобони та стереотипи (100%), авторитарна агресія (96%) та проєктивність (92%). Також впливають, але меншою мірою такі напрями: заклопотаність сексом (84%), силове мислення (76%), деструктивність (68%).

7. Аналіз результатів опитувальника «Індекс толерантності» (Солдатова, Кравцова, Хухлаев, Шайгерова). Аналіз результатів методики дозволив виявити, що загалом низький рівень толерантності притаманний для 12 досліджуваних (20%), середній рівень для 41 особи (68%), а високий – 7 людей (12%). Шкала «Соціальна толерантність» показала такі результати: низький рівень – 14 осіб (23%), середній – 43 особи (72%), 3 особи (5%). За шкалою «Толерантність як риса особистості» виявлено 12 досліджуваних з низьким рівнем (20%), 45 осіб з середнім (75%) та 3 людини з високим рівнем (5%). Найвищі показники виявлено за шкалою «Етнічна толерантність»: низький рівень характерний лише для 8 досліджуваних (13%), середній – 40 осіб (67%), високий рівень – 12 людей (20%). Отже, формування толерантності у суспільстві є напрямом ефективної

профілактики ксенофобії та гомофобії в суспільстві. Толерантність як прийняття проявів індивідуальності та відмінності, вказує на протилежність досліджуваного явища – гомофобії та визначає напрямок, на який необхідно спрямовувати заходи профілактичного впливу.

8. Аналіз результатів дослідження за методикою «Приписування якостей» (Т. Г. Стефаненко). Для обробки результатів ми використали якісно-кількісний метод – контент-аналіз. Проаналізувавши перший блок методики, з'ясувалося що для опису «типового» гетеросексуального чоловіка найчастіше досліджувані обирали такі характеристики: мужній, має власну позицію, почуття гумору та адекватну самооцінку, надійний, владний, терплячий, привабливий, сильний, пріоритет матеріальних цінностей. Наступний блок методики – опис «типового» гомосексуального чоловіка. Найбільш повторювані респондентами такі характеристики: жіночний, емоційний, слабкий, андрогінний, непередбачуваний, привабливий, космополіт, розкутий, довірливий, щирий. Третій блок методики – «типова гетеросексуальна жінка». Можна виділити найбільш повторювані якості, які обиралися респондентами для опису жінки: жіночна, любить дітей, емоційна, комунікабельна, активна, приваблива, бережлива, з адекватною самооцінкою, з пріоритетом духовних цінностей, добросовісна та працьовита. Останнім, четвертим, блоком методики був опис гомосексуальної жінки. Більшість досліджуваних виділили такі основні риси характеру: має власну позицію, непередбачувана, мужня, емоційна, розкута, комунікабельна, сильна, андрогінна, егоїстична, безтурботна.

Отже, стереотипні уявлення і досі відіграють вагомую роль у процесі первинної соціалізації особистості у сім'ї та школі, однак реальне життя, поширювані ЗМІ моделі поведінки, мода, субкультури, крос-культурні впливи зміщують первинні уявлення та установки у різних напрямках.

9. Аналіз результатів авторської методики «Визначення джерел гомофобії». Аналіз результатів показав, що найбільш поширеними джерелами гомофобії є міфи (хибні твердження) та нав'язані стереотипи засобами масової інформації (фільми), які загалом є причиною загальної необізнаності (через

нестачу достовірного джерела інформації) та стереотипності мислення респондентів. Після них важливий вплив здійснюють релігійне переконання, авторитарний стиль виховання та соціальне оточення (друзі, вчителі, колеги). Серед міфів можна виділити такі чотири, які набрали найбільшу кількість відповідей опитаних: гомосексуали – це люди з психічним захворюванням 65%; гомосексуали можуть сексуально «домагатися» дітей 48%; гомосексуальні відносини знищують традиційні цінності сім'ї 48%; геї чуттєві, ранимі, милі, жіночні 48%.

Емпіричне дослідження підтвердило гіпотезу про те, що основними психологічними чинниками та джерелами гомофобії є високий рівень авторитарності людини, та її стереотипність мислення, зокрема віра в міфи про гомосексуалів.

10. На покращення соціальної ситуації розвитку толерантності та зменшення рівня гомофобії спрямовувалися наші подальші дії в межах тренінгової програми. Формою роботи обрано активне соціально-психологічне навчання, яке проводиться у групі однолітків на основі психологічного тренінгу, який має назву «Всі різні – всі рівні». Основними напрямками психологічної роботи з підвищення рівня толерантності молоді визначено:

- 1) формування ефективних навичок терпимого ставлення до різноманіття проявів людської індивідуальності;
- 2) розвиток здатності до розуміння, співпереживання і співчуття;
- 3) удосконалювання вміння толерантності до інших через толерантність до себе, підтримання позитивної самооцінки.

11. Основні завдання тренінгу визначено: формування гуманістичного світогляду, ідеології толерантності; формування мультикультурної особистості; усвідомлення власної унікальності та унікальності інших; усвідомлення різноманіття груп в суспільстві та відмінностей між ними; розуміння психологічних і соціальних механізмів інтолерантності; розвиток здібності до емпатії, співпереживання; формування комунікативної та міжкультурної компетентності; формування комунікативних і поведінкових навичок і вмінь

позитивної та ефективної взаємодії з представниками різних соціальних груп. Програма соціально-психологічного тренінгу включала 3 основних етапи: 1 етап – активізація процесу самопізнання; 2 етап – оволодіння вміннями та навиками толерантного спілкування; 3 етап – автоматизація та закріплення отриманих навичок.

12. Для проведення корекційної роботи обрано такі психологічні методи: дискусії, індивідуальне і групове малювання, створення колажів, прослуховування притч, історій, рольові ігри, ігри для розвитку групової динаміки, релаксаційні вправи, обговорення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антропов Ю.Ф., Шевченко Ю.С. Психосоматические расстройства и патологические привычные действия у детей и подростков. Издание второе, исправленное. М. : Издательство Института Психотерапии, Издательство НГМА, 2000. 320 с.
2. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию. Москва, 2000. 128 с.
3. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности. СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2005. 120 с.
4. Бендас Т.В. Гендерная психология: Учебное пособие. СПб. : Питер, 2006. 431 с.
5. Берн Ш. Гендерная психология 2-е междунар. изд. (Секреты психологии). СПб. : Олма-Пресс, 2002. С. 306–318.
6. Бех, І.Д. Я як джерело духовного саморозвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2011. №3 (72). С. 5–16.
7. Братченко С.Л. Толерантность как норма образовательной и гуманитарной экспертизы. Философия, наука, цивилизация. Москва, 2000. С. 32–36.
8. Віденко С.В. Психологія сексуальності та сексуальних стосунків: навч. посіб. К. : Арістей, 2003.
9. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования. Методический сборник для учителей «Права ребенка и толерантность» 2002. С. 32–38.
10. Говорун Т.В. Соціалізація статі та сексуальності. Навчальна книга. Т. : Богдан, 2001. 240 с.
11. Говорун Т.В. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. Тернопіль : Богдан, 1999. 384 с.
12. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. Минск : Харвест, 1997. 800 с.
13. Грибанов А. Райдужна книга. К.: Центр «Наш світ», 2018. 252 с.

14. Губа Н. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. Психологічні перспективи. 2018. Вип. 32. С. 97–108.
15. Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією 5.61 генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року.
16. Діденко С.В., Козлова О.С. Психологія сексуальності : підручник. К. : Академвидав, 2009. 304 с.
17. Дудченко В.С. Ненасилля як духовний фактор соціокультурного розвитку людства: соціально-філософський аналіз : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 2010. 160 с.
18. Ивлева Е.В., Щербатых Ю.В. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. М. : Истоки, 1998. 282 с.
19. Кавун Л.В. Толерантность как многомерный феномен. Социокультурные проблемы современной молодежи. Новосибирск : Изд-во НГПУ, 2007. С. 378–387.
20. Каліна Н.Ф. Психотерапія: підручник для студентів ВНЗ. Київ : «Академвидав», 2010. 288 с.
21. Клепцова Е.Ю. Психология и педагогика толерантности. Москва: Академ. проект, 2004. 176 с.
22. Клецина И.С. Самореализация личности и гендерные стереотипы. СПб., 1998.
23. Кон И.С. Введение в сексологию. М : Медицина, 1988. 20 с.
24. Кон И.С. Гомофобия как форма дискриминации. URL: <http://sexology.narod.ru/info167.html>.
25. Кон И.С. Гомофобия как форма ксенофобии. Архів оригіналу за 4 жовтень 2014. Процитовано 23 листопад 2010.
26. Кон И.С. Социологические заметки о гомофобии и способах ее преодоления. URL: <http://sexology.narod.ru/info154.html>.

- 27.Кон І. Світанкове місячне сяйво / переклад Ю. Рибачук. Львів : НВФ «Українські технології», 2011. 560 с.
- 28.Кроз М.В., Ратинова Н.А. Социально-психологические и правовые аспекты гомофобии. М. : Academia, 2005.
- 29.Кроз М.В., Ратинова Н.А. Социально-психологические и правовые аспекты ксенофобии Московское бюро по правам человека. М. : Academia, 2005. 52 с.
- 30.ЛГБТ-сім'ї в Україні: соціальні практики та законодавче регулювання / за ред. Г. Ярманової. Київ : Інсайт, 2012. 77 с.
- 31.Левэй С., Хэмер Д. О зависимости мужской гомосексуальности от биологических факторов. Хрестоматия. Сексология. СПб : Питер.
- 32.Либих С.С. О стабилизирующих факторах личности. Сб. Психотерапия и сексология. Спб. : МАПО, 1997.
- 33.Майерс Д. Социальная психология: Интенсивный курс. 4-е междунар. изд. М. : Прайм-Еврознак, 2004.
- 34.Максимчук Н.П. Психологія сексуального розвитку: Навчальний посібник для студентів ВНЗ. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2006. 144 с.
- 35.Мани Д., Такер П. Ориентация. Сексология. СПб. : Питер, 2001. С. 126–133.
- 36.Маноха І.П. Психологія потаємного «Я». Київ : Поліграфкнига, 2001. 448 с.
- 37.Марценюк Т. Страх розмаїття: національні властивості толерантності і гомофобії. Критика. 2009. № 11–12 (145–146). С. 10–13.
- 38.Марценюк Т.О., Новик Т.О., Святненко С.В. Крос-культурний аналіз ставлення населення до геїв та лесбійок: Україна, Швеція, Іспанія, Угорщина та Німеччина. Український соціум. 2014. №1 (48). С. 31–43.
- 39.Мириманова М.С. Толерантность как проблема воспитания. Развитие личности. 2002. № 2. С. 104–116.

40. Мириманова М.С., Обухова А.С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие. Екатеринбург, 2002. 335 с.
41. Мифология. Большой энциклопедический словарь. Изд. 4-е / гл. ред. Е.М. Мелетинский. Москва, 1998г. 736 с.
42. Мостяев О.І. Гомофобія як психологічна і соціальна проблема. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. №4. С. 145–160.
43. Мостяев О.І. Ксенофобія як соціальна проблема. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. №5. С. 92–113.
44. Муравьев А. Ксенофобия: от инстинкта к идее. Отечественные записки. 2004. № 4 (18). С. 279–287.
45. Назарук Н. Омбудсман із захисту прав сексуальних меншин. Практика зарубіжних країн. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2017. Випуск 10. С. 137–142.
46. Ожигова Л.Н. Психология гендерной идентичности личности. Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. 290 с.
47. Оксамитна С.М. Гендерні ролі та стереотипи. Основи теорії гендеру. К. : «К.І.С.», 2004. С. 157–181.
48. Панина Н. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине. Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. 2006. № 1 (81). С. 26–38
49. Погодіна А.А. Толерантность: термин, позиция, смысл, программа. История. «Первое сентября». 2002. № 11. С. 4–5.
50. Ротар Н. Авторитаризм. Політична енциклопедія / за заг. наук. ред. Ю. Левенець, Ю. Шаповал. К. : Парламентське видавництво, 2011. 12 с.
51. Сабунаева М.Л. Внутренняя гомофобия: Боюсь ли я сам себя? СПб., 2011. 52 с.
52. Самсонова Е.А., Юдина Е.Ю. Этническая толерантность в сознании тульской молодежи. Социологические исследования. 2009. № 10. С. 66–69. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/408/979/1207/Samsonova_7.pdf

- 53.Скрипкина Т.П. Психология доверия. Москва : Академия, 2000. 264 с.
- 54.Скулкіна К.М. Ксенофобія: аналіз та операціоналізація поняття. Вісник Національного університету оборони України. 2013. № 6 (37). С. 304–310
- 55.Солдатова Г.У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души. Век толерантности. 2005. № 6. URL: <http://www.tolerance.ru/VT-6-prakticheskaya.php?PrPage=VT>
- 56.Старовойтенко Е.Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений: Учеб. пособие. Москва, 2004, 266 с.
- 57.Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : навч. посіб. К. : Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. 288 с.
- 58.Ткалич М.Г. Гендерна психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2011. 248 с.
- 59.Фрейд А., Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. СПб. : В.-Е. Институт психоанализа, 1997. 387 с.
- 60.Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / авторы очерка о Фрейде Ф.В. Бассин и М.Г. Ярошевский. М. : Наука, 1989. 456 с.
- 61.Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / отв. ред. О.А. Воронина. 2-е изд. М. : [МЦГИ], 2001. 367 с.
- 62.Чебыкина О.А. Системный анализ подходов к понятию «толерантность». Психологическая наука и образование. 2012. № 2. URL:<http://www.psyedu.ru/journal/2012/2/2928.phtml>.
- 63.Чекалина А.А. Психология гомосексуальности : учебное пособие. М.: Ось-89, 2006. 254 с.
- 64.Шабанов С.Ф. Психологический аналіз половых различий в оценке и самооценке у студентов : дис. канд. психолог. наук : 19.00.01. Баку. 1987. 161 с.
- 65.Щеглов Л.М. Неврозы и сексуальные расстройства. СПб., 1996.
- 66.Щотка О.П. Гендерна психологія: навч. посіб. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 358 с.

67. Angelo Brandelli Costa, Denise Ruschel Bandeira, Henrique Caetano Nardi. Systematic review of instruments measuring homophobia and related constructs. *Journal of Applied Social Psychology*. 2013-06-01. Vol. 43, iss. 6. P. 1324–1332. ISSN 1559-1816. DOI:10.1111/jasp.12140.
68. Bourne E.J. *The Anxiety and Phobia Workbook*. 4th ed. Oakland, CA, 2005
69. Chris Aldrich *The Aldrich Dictionary of Phobias and Other Word Families*. Trafford Publishing, 2002-12-02. P. 224–236. ISBN 1-55369-886-X.
70. Connel, R.W. *Masculinities*. Berkeley: University of California Press, 2005
71. European Parliament resolution on homophobia in Europe. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP//TEXT+TA+20060118+ITEMS+DOC+XML+V0//EN&language=DE#sdocta9>
72. Ferber, A., Holcomb, K. & Wenting, T. *Sex, Gender and Sexuality: The New Basics*. N. York: Oxford University Press, 2016.
73. George Weinberg *Society and the Healthy Homosexual*. New York: St. Martin's Press, 1972, reprinted 1983.
74. Haaga D. A. F. Homophobia? *Journal of Social Behavior and Personality*. 1991. No 6 (1). P. 171–174.
75. Homophobia: Don't Ban the Word. Put It in the Index of Mental Disorders. URL: https://www.huffingtonpost.com/george-weinberg/homophobia-dont-ban-the-w_b_2253328.html
76. Marshall Kirk, Hunter Madsen. *After the Ball: How America Will Conquer Its Fear and Hatred of Gays in the 90s*. Plume, 1989. 440 c. ISBN 9780452264984.
77. Micheler, Stefan «Homophobic Propaganda and the Denunciation of Same-Sex-Desiring Men under National Socialism Pufdas». *Journal of the History of Sexuality*. Volume 11, Number 1 and 2, January/April 2002. P. 105–130
78. Wilkinson, S. Feminist psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds), *Critical psychology. An introduction*. London: Sage Publications, 1997. P 247–264).